

ТЕМА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У МАЛІЙ ПРОЗІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Прозаїком Олександра Довженка зробила Друга світова війна. І власне малі прозові форми теж були продиктовані воєнним часом, сконденсованим і тривожним. Самобутній кінорежисер, фундатор поетичного кіно, визнаний світом митець, Олександр Довженко зустрів війну уже майже 50-літнім і не надто здоровим. Однак пішов на фронт. Працював пропагандистом на Північно-Західному, Сталінградському і Воронежському фронтах, був військовим кореспондентом. До воєнного доробку митця належать дві повісті – «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» – низка статей і оповідань, друкованих у періодиці, а ще щоденникові записи, оприлюднення яких (уже після смерті автора) потвердило глибинну і болючу перейнятість, яка не покидала Довженка до кінця життя: «... Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, нове «Дантове пекло». І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері-Вдовиці» (22.09.1945) [2, с. 416]. Трагедія народу у війні 1941-1945 років є темою півтора десятка оповідань і новел письменника: 1942 – «Стій, смерть, зупинись!», «Незабутнє», «На колючому дроті», «Ніч перед боєм», «Перемога»; 1943 – «Невідомий», «Мати», «Тризна», «Федорченко»; 1944 – «Бронза»; 1946 – «У полі», «Капітан Ус»; 1947 – «Слава», «Воля до життя».

Усі ці твори фонтанують почуттями болю, любові і тривоги за Україну, загарбану ворогом. До найбільш вражаючих у воєнному доробку Довженка відносимо твори про жінку в часі війни: матір («Мати»), дівчину («Незабутнє»), жінку, жінку скривджену і знеславлену ворогом («Бронза», «Тризна»).

У центрі новели «Незабутнє» українська дівчина Олеся. Історію її незабутнього вчинку автор прагне передати найдорожчими словами: «Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на великдень, і радувало людські серця у великі і трудні дні» [1, с. 113]. У розлогіму ліричному вступі автор по-думному тужить («Ой вижду я на високу гору і гляну на захід, на Україну. Подивлюся на перетяте прожекторами небо» [1, с. 143]), свідомо налаштовуючи читача на урочисту розповідь про подію небуденну. Оком досвідченого кінематографіста Довженко схоплює і вивершує епічну картину відступу на схід: «У червоній куряві й диму немов навіки заходить сонце. Горять жита на многі кілометри, і ярина толочиться вже кілька днів людьми, машинами і мільйонами бездомних коней і корів. Бомбардують череди із літаків у пилу. Високим зойком скиглять поранені коні. Ревуть бики од пахощів кривавих і гинуть тисячами од ящура і сапу... Кульгають вівці. Курява – до неба на сумних шляхах» [1, с. 114].

Увесь цей «кінець світу» бачить 19-літня Олеся, бачить як «запалала вся неначе Україна і рушила на схід». Спрагли і втомлені бійці, перелякані мовчазні жінки на грузовиках, палаючі лани, ревище худоби силують її до запитання «Що жде мене? Що жде красу мою?». Відчай і безнадія, «гострий болючий жаль до себе», «глибина інстинкту роду і підсвідомо мудрість» штовхають її на крок не чуваний і не бачений «ні в її селі ніколи, ні в усім її народі». Незаймана молода дівчина просить відступаючого танкіста, аби він

переночував з нею, бо знає: «Прийдуть німці завтра чи позавтра, замучать мене, наругаються наді мною. Я так цього боюсь. Прошу тебе, нехай ти... Переночуй зі мною...» [1, с. 116]. Не менш вражаюча відверта й чесна відповідь юнака з-під Кам'янця танкіста Василя Нечая: «Я не можу взяти тебе. Я не герой. Я одступаю. Тікаю. Я покидаю Тебе. Пойми мій сором. Я не герой» [1, с. 116].

Двоє нещасних дітей українського народу зводить війна, змушуючи у найневідповідніший час приймати найнебуденніше рішення. Історію їх першої і єдиної ночі письменник виписує ніжно і щемно, творячи незабутній образ незвичайної пари, яка у смертельному колі війни дала собі взаємну надію на життя: Олеся – аби «спастися рід», Василь – аби вже ніколи більше не прийти «непотрібно млявим», «аби бути героєм і ненавидіти ворога» [1, с. 121].

У новелі «Незабутнє» Довженко художньо моделює зустріч і прощання, зустріч – дівчини і хлопця, прощання – жінки і мужа. Розгубленість і спустошеність змінюється новим сенсом, який осягають герої за одну ніч, адже «вони ніби вирости обоє за цю ніч, і душі їхні піднеслися вперше до високих верших проникливості і розуміння» [1, с. 120]. Голос війни озивається у їхньому прощанні. Василева обіцянка обов'язкового повернення не виключає можливості повернення, страшного у своїй правдивості: «Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі...» [1, с. 121]. Художнім продовженням такого ймовірного розвитку подій є новела «Бронза». Стисла, з чітким датуванням (1 березня 1944 року), вона містить той виразно новелістичний поворот, що надає творові жанрової стрункості і фабульної неповторності. Прийом умовності і незвичайна персоніфікація (бронзовий пам'ятник розмовляє) чинять цей твір виїмковим. Довженко пише про жінку, що повертається з німецької неволі, про «нещасливу Марію-полонянку», яка принесла чоловікові «сором і муку – дитину чужу невідомого батька» [1, с. 201]. Замість живого чоловіка Марія застає на сільському майдані пам'ятник з бронзи, кладе біля його підніжжя дитину, а сама пригортається до бронзових холодних грудей з розпачливим бажанням – померти! Автор порушує тему вельми делікатну як на 1944 рік: такі, як Марія, були тавровані за зраду (від якої їх не вберегли ані рідні чоловіки, ані своє військо), були цьковані і уполіуджені. У творі Довженка Марія прощена, хоч і приречена на страждання.

Обвітрєні війною жіночі долі виписав О. Довженко і в новелі «Тризна». На могилах збирається все село. Власне всі, хто залишились, бо «більшість суспільства лежала у свіжих могилах, переважно в братських, цілими рядами, родами, кутками» [1, с. 187]. Разом з бійцями-визволителями селяни виповняють «поминальний чин». Проголошуючи вічну пам'ять усім, хто «прийняв страждання бою чи страху шибениці од лихої руки супостата», Демид Бесараб не втримується від гіркої констатації: «як мало нас, нашого, сказати би, українського роду осталося в живих...» [1, с. 188].

Серед героїнь довженкової малої прози чимало безіменних персонажів. Так, у новелі «Тризна» епізодично згадано про молоду жінку, яка не кинулась зі сльозами радості на визволителів, не привітала братів. Не мала на те ані сили, ані відваги, лише тугу, що сповнювала усе її ество, а разом з тугою «під серцем у неї ворушилась німецька гадюка» [1, с. 185]. Вражаючий образ, вражаюче переосмислений, місткий і містичний. Так війна перетворює щастя материнства на прокляття. Зустрічає солдатів-визволителів і сумний гурточок «згвалтованих дівчаток, літ по чотирнадцяти», що «тихо плакали, притулившись

одна до одної» [1, с. 185]. У цьому ж творі згадані дві жінки, що стояли перед однаковим вибором: погодитись чи відмовити німцям, що пропонує шлюб («Горе у лихий неволі, і красота – горе» [1, с. 193]). Одна відмовила – її убили. Інша погодилась. І в уста старого Деміда Бесараба Довженко вкладає вистраждану у війні мудрість про те, що «твердості ... можна вимагати од многих, та не можна од усіх» [1, с. 193], закликає прощати і розуміти. Наприкінці твору Демид глухо ридеє під вишнею за своїм героїчно загиблим сином, затуляючи старою шапкою ридання, «щоб не злякати солов'я». Сумна алюзія з Шевченка вивершує образ окраденої України в огні двома фінальними реченнями-абзацами: «Щебетали солов'ї у вишневих садках на все село. А села нема» [1, с. 198].

В оповіданні «Мати» О. Довженко створив образ жертвовної вселенської матері. З промовистим ім'ям – Марія. З промовистим прізвищем – Стоян. Він написав про неї і про її високу смерть «не ради сліз, і розпачу й скорбот, і не в ознаку гіркового прокляття, вони вже прокляті і так всіма на світі, а задля слави нашого роду... і во ім'я любові» [1, с. 186]. Українська мати ховає від німців двох збитих російських льотчиків. Задля них вона ходить по селу і просить милостиню – молока і сала. Коли у село вдираються німці, Стояниха видає Степана Пшеницина і Костю Рябова за своїх синів – Василя і Івана. За обман стару жінку повісили на груші на власному подвір'ї. Не вблагала вона фашистів, аби не соромили її старості, аби дали їй «кулю, одну кулиночку». Серед численних незабутніх утрат страшної війни Довженко виокремлює і возвеличує материнську жертву: «Хай же знає весь світ, як висіли ви, мамо, на старій груші, за други своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селі на Вкраїні кривавій» [1, с. 182].

Тема Другої світової війни є наскрізною у малій прозі письменника, і реалізується вона багатогранно. Довженко створив образи, в яких матеріалізував весь український народ, його дух і силу. Глорифікуючи образ капітана Василя Кравчини («був він суворий юнак, міцний і сухий, як добре зерно в недобрі часи»), Довженко пише «протокол сучасника» – оповідання «Перемога», в якому герой помирає «стоячи в обіймах її величності Перемоги» [1, с. 174]. Висока патетика не була фальшивою. Кожна перемога – мала чи велика, в бою з ворогом чи у двобої з власними сумнівами, безсиллям, а то й зневірою – наближали, за Довженком, спільну епічну перемогу над фашизмом як вселюдським злом. Кожна перемога у війні має свою ціну і свою історію, в тому числі історію втрат. Їх чисельність залежала од багатьох факторів, але найвизначальнішим був фактор людський. Саме про нього йдеться в одному з найсильніших творів української воєнної прози – оповіданні «Ніч перед боєм», опублікованому 1942 року в газеті «Красная звезда». Це твір про «внутрішній секрет» переможця капітана Колодуба. Розкриваючи його, Герой Радянського Союзу згадує часи безславного відступу розрізненого війська і свою зустріч на Десні з двома дідами-перевізниками Савкою і Платоном. У діалозі дідів з'ясовується, що відступаючі просять перевозу по-різному: одні стомлено і чемно, інші боязко, а ще інші – вимогливо і нахабно, не даючи старим перепочинку по кілька ночей, обзиваючи куркулями, погрожуючи револьвером. Художні деталі («у зброї та в ремінні», «з тремтячими руками і виряченими від страху очима») відверто демонструють потворні реалії відступу, а розмаїття типів – неприкрашену правду.

Мудрість дідів виявляється у жорстоко-правдивій констатації і пророцтві водночас: «А ці думають урятуватися. А воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго ... Це

ж усе доведеться забирати назад!.. Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!» [1, с. 128]. Заклик «Стійте тікати!» продиктований глибоким розумінням неминучих невинних смертей і втрат, не тільки солдатської, «а й материнської, й дитячої крові» [1, с. 130]. Армія відступає, а Довженкові діди таки вірять в її перемогу. Тому шельмують відступаючих без жалю – на хвилюючу заяву Троянди про те, що ненавидить фашизм усією душею, дід парирує: «Значить душа в тебе мала... Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга, як Десна ось, третя, як калюжка – по кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив» [1, с. 129]. Усім своїм способом мислення, гострими і розважливими міркуваннями про життя і смерть, про любов і ненависть, самою своєю героїчною смертю діди Платон і Савка являють правдивий образ воюючого українського народу. Відступаючим бійцям сімдесятилітні діди сказали гріке слово грікої правди: «Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. Жаль підточує людину... Перемагають горді, а не жалісливі!» [1, с. 130]. Саме ці слова стали незгасаючим вогнем, що викресав з Колодуба дід Платон, вони зробили його «сторуким», «помноженим стократ на гнів і ненависть». Покинуті на поталу німцям діди загинули, перевозячи фашистів, – вони стратили ворога, потопивши човен на середині ріки.

У своїх творах про війну Довженко створив глибоко реалістичні, національно своєрідні характери, поєднав високий романтичний злет думки із проникливим аналізом реальної дійсності. Він зобразив війну гранично правдиво, у складнощах і драматизмі її колізій. Показав безмежну любов до рідної землі і таку ж безкрайню ненависть до окупантів, створив незабутні образи жінок і воїнів, відступників і переможців. Він возвеличив героїчне, не оминувши низького і слабодухого, розкрив явища людської малості, страху, художньо проаналізував їхні причини і наслідки.

Оповідання і новели Олександра Довженка періоду Другої світової війни засвідчили і «невміння художника стримати сльози, коли народу боляче». Поділяємо думку Євгена Сверстюка про те, що Довженко «став спадкоємцем великої шевченківської любові до України» [2, с. 421]. Його твори про війну засвідчують це художньо виразно і переконливо. Вони становлять епохально-урочисті документи трагічних подій буремного часу, побачених очима і серцем письменника – учасника і сучасника.

Список літератури

1. Довженко О.П. Твори : у 5 т. / О.П. Довженко. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1964.
2. Сверстюк Є. Олександр Довженко. Розіп'ятий праворуч / Є. Сверстюк // На святі надій. Вибране. – К. : Наша віра, 1999. – С. 400-423.